

el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an'da Hakikat ve Mecâz

Öz: Bu çalışmamızda VIII. yüzyıl İslam âlimlerinden Zerkeşi'nin (ö. 794/1392), tefsir usulü alanında telif ettiği *el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'an* isimli kitapta, belagat ilminin iki konusu olan hakikat ve mecazı nasıl ele aldığını incelemeye çalıştık. Zerkeşi, tefsir alanındaki boşluğu doldurmak ve hadis usulüne benzer sistematik bir usul kitabı olması amacıyla yazdığı *el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'an* kitabında genelde dil öğelerine özeldir ise belagat sanatlarına büyük önem vermiştir. Çünkü Zerkeşi'ye göre Kur'an bir dil ve belagat mucizesidir ve Kur'an'ın anlaşılması, dilinin anlaşılmasına bağlıdır. Onun için kitabının büyük bir kısmını bu hususlara ayırmıştır. Zerkeşi, mecâzın Kur'an'da varlığının İslam âlimleri tarafından tartışıldığını belirtir. Kur'an'da mecâzın olduğuna kabul edenlerle etmeyenlerin görüşleri ve kısaca delillerinden bahsettikten sonra, eğer Kur'an'da mecâz yoksa hazf, te'kid ve kıssaların tekrarı gibi konuların da bir anlamı kalmaz, diyerek kendi görüşünü açıklamaktadır. Bu kısa girişten sonra, şunu söyleyebiliriz: Zerkeşi, mecâz konusunu, detaylı şekilde ele almaktadır. Belagat kitaplarında anlatılan mecâzın kısımları olan mecâz-ı akli, mecâz-ı lugavi ve bunların alt kısımlarını genişçe anlatarak her birine Kur'an'dan değişik örnekler vermektedir. Ele aldığı konularla ilgili muhakkik âlimlerin düşünce ve görüşlerini de sağlıklı bir şekilde aktararak bir araştırmacının Kur'an ilimleriyle ilgili asla müstağni kalamayacağı bir çalışma ortaya koymuştur. Bu çalışmada Zerkeşi'nin Kur'an'ın bu belagat yönü ile ilgili yaptığı kapsamlı çalışması tanıtılmaya ve ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Kur'an, el-Burhan, Hakikat, Mecaz.

al-Haқиqа and al-Majaz in the *al-Burhan fi `ulum al-Qur'an*

Abstract: In this study, it is examined how Al-Zarkashi (d. 794/1392), one of the 8th century Islamic scholars, handled the two subjects of the science of Arabic rhetoric named al-Haқиqah wa al-Majaz in his book entitled *al-burhân fi `ulûm al-Qur'an* with the thought of helping the understanding of the Qur'an. In order to fill the gap in the field of Tafsir, Al-Zarkashi gave great importance to language elements in general and to the rhetoric arts in particular, in his book *al-burhân fi `ulûm al-Qur'an*, which he wrote to have a systematic method book similar to the Hadith Method. Because, for Al-Zarkashi, the Qur'an is a miracle of language and rhetoric, and the understanding of the Qur'an depends on the understanding of its language. Al-Zarkashi states that the Qur'an is full of truth, but the existence of the metaphor is discussed by Islamic scholars. He mentions the opinions of those who accept the existence of the metaphor in the Qur'an and those who do not, and briefly the evidence of both sides. After that, by explaining his own opinion he says, "If there is no metaphor in the Qur'an, issues such as al-hazf, al-ta'qid and the repetition of parables are meaningless." He also refutes the evidence of those who say there is no metaphor in the Qur'an. After this brief introduction, he deals with the subject of metaphors in a way which is rare even in rhetoric books. He extensively describes al-Majaz al-Aqli and al-Majaz al-Lughawi with their subheadings which are parts of metaphor as described in rhetoric books and he gives different examples from the Qur'an for each of these parts. By conveying the thoughts and opinions of the investigator scholars about the subjects he handled, he put forward a study that a researcher would never be needless about the sciences of the Qur'an.

Keywords: Arabic Language and Eloquence, al-Qur'an, al-Burhân, al-Haқиqа, al-Majaz.

Hüseyin
POLAT 

Giriş

Kur'an-ı Kerim'i doğru anlama çabalarının en önemli neticesi olan ulûmu'l-Kur'an çalışmalarını ve kitaplarını farklı açılardan tanımamız, Kur'an'ı anlama noktasında yapmamız gerekenlerle ilgili bize ışık tutacak, önemli bir imkân sunacaktır. Arap belagatinin zirvede olduğu bir dönemde, dili Arapça olan bir topluma nazil olan Kur'an-ı Kerim, bu dilin bütün üstün belagat içeriklerine sahipti. Çünkü indiriliş amacı anlaşılması ve aynı zamanda Peygamber'in peygamberliğini ispatlamak idi. Bunun için kendine özgü, yepyeni üslubuyla belagat ve fesahatin ustaları olan Arapları kendisine hayran bırakıyordu.

Onların, bütün inceliklerine vakıf oldukları dilleri ile vahyedilen Kur'an, indirildiği ilk günden beri bir taraftan seçtiği lafızları, terkipleri ve nazmı diğer taraftan ifade ettiği yüce manalarla hem onları kendisine hayran bırakıyor hem de Allah tarafından indirildiğine inanmayanlara, benzerini getirmeleri noktasında meydan okuyordu.¹ Aralarında ileri gelen, güçlü ve zengin kimseler dururken, daha düne kadar Mekkelilerin hayvanlarını güden, yetim bir çobanın Peygamber olmasını anlamadılar veya içlerine sindiremediler. Belagat, fesahat, edebiyat ve şiirin ustaları bütün çabalarına rağmen bir türlü, O'nun bir sûresinin bile benzerini getiremediler.

Bu çalışmamızda Kur'an'ın daha iyi bir şekilde anlaşılması için, ilgili ilimleri derleyip düzenleyen, bu alanda ilk kapsamlı, sistematik çalışmaları gerçekleştiren Zerkeşî'nin (öl. 794/1392),² *el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'an* isimli kitabında hakikat ve

1 - (el-Kasas 28/49), (el-İsrâ 17/88), (et-Tûr 52/34), 2- (Hüd 11/13), 3- (Yûnus 10/38), (el-Bakara 2/23).

2 Hicrî VIII. Asırda Mısır'da doğup hayatının büyük kısmını orada yaşayan, tam Adı, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh olan Zerkeşî 745 yılında Kahire'de doğdu. Kendi zamanında Kur'an-ı Kerim'in iyi anlaşılması için büyük ilmî çaba ve gayret harcayan Zerkeşî, el-Musannif, el-Müftî, İzzu'd-Din, et-Türki, el-Mısırî, el-Minhâcî, eş-Şâfiî gibi isimlerle de anılmakta idi. Öğrenimine küçük yaşta Kahire'de başladı. Döneminin âdeti olduğu üzere farklı ilim dallarıyla ilgilenmekle birlikte ağırlıklı olarak fıkıh ve fıkıh usulü tahsil etti. Kahire'de Cemâluddîn el-İsnevî, Sirâcuddin Ömer b. Reslân el-Bulkînî, Moğultay b. Kılıç ve 764'te (1363) Kahire'ye gelen Halepli Şâfiî âlimi Şehâbeddin İbnü'l-Hanbelî'nin derslerine devam etti; İbn Hişâm en-Nahvî'den dil ilimlerini öğrendi. Dönemin ilim merkezlerine yaptığı yolculuklarda Dimaşk'ta Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, Selâhaddin İbn Ebû Ömer (Muhammed b. Ahmed el-Makdisî es-Sâlihî) ve İbn Ümeyle el-Merâgî'den, Halep'te Şehâbeddin el-Ezraî'den ders aldı. İbn Hacer el-Askalânî'nin belirttiğine göre Zerkeşî zamanının çoğunu evinde ilimle meşgul olarak geçirir, zaman zaman kitapçılar çarşısına gider, kitap almadan eserleri inceleyip notlar tutar, eve döndüğünde bu notları eserlerinin ilgili yerlerine kaydederdi İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında birçok eser veren, çoğunu kendi hattıyla yazdığı bilinen Zerkeşî çok talebe yetiştirdi, fetva işleriyle de uğraştı. İlimle dolu, kısa fakat bereketli bir hayat süren Zerkeşî, 3 Receb 794 (26 Mayıs

mecaz konusunu ele alacağız. Zerkeşî'nin, Kur'an'ın anlaşılması amacına hizmet ettiğini düşünerek ele alıp incelediği, Kur'an'dan örneklendirdiği belagat ilminin iki konusu olan hakikat ve mecaz sanatları hakkındaki görüşlerini aktarmaya çalışacağız. Tefsir usulü alanındaki boşluğu doldurmak, bu alanda hadis usulü gibi bir ilim oluşturmak düşüncesiyle bu kitabını telif eden³ Zerkeşî'nin, hakikat ve mecaz konularını nasıl ve ne kadar ele aldığını incelemeye gayret edeceğiz. Kur'an'ın ve ilimlerinin anlaşılmasına en fazla yardımcı olduğunu düşündüğümüz, belagat ilimlerinin başında gelen, birçok tartışmaların sebebi ve konusu olan bu iki ilmin el-Burhan'da nasıl ve ne kadar yer aldığını ortaya koymaya çalışacağız.

Zerkeşî'nin *el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'an* kitabında hakikat ve mecazı incelememizin nedenini şöyle ifade edebiliriz:

Son derece üretken bir müellif olduğundan, "musannif" lakabıyla anılan Zerkeşî tefsir, hadis, hadis usulü, fıkıh, fıkıh usulü, edebiyat alanlarında birçok eserler verse de daha çok bizim şu an incelemeyi düşündüğümüz, Kur'an'da hakikat ve mecazı da ele aldığı *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an* adlı eseriyle tanınmıştır. Eserlerinde çok sayıda dil ve belagatle ilgili kaynağa başvurması, yaptığı tahlil ve değerlendirmelerin daha çok lugavî olması, Zerkeşî'nin dil alanında ne kadar yüksek bir seviyeye sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an, Kur'an ve Kur'an ilimleriyle ilgilenen hiçbir araştırmacının müstağni kalamayacağı bir eserdir. Zerkeşî bu kitabında kendisinden önceki muhakkik âlimlerin Kur'an ilimleriyle ilgili görüşlerini de aktarmakta ve değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Kur'an ilimleri ve tefsir usulü ile ilgili temel kavramlar büyük ölçüde, *el-Burhan* kitabıyla oluşmuş ve bir anlamda onunla terminoloji birliği sağlanmıştır. *el-Burhan*, kendisinden sonra yapılan tüm ulûmu'l-Kur'an çalışmalarına kaynaklık eden ansiklopedik bir eser olma özelliğine sahiptir. Ondandır yapılan tüm çalışmalar, Kur'an ilimleri ile ilgili kavram ve tanımlamalarda onu esas almış veya ondan etkilenmiştir.⁴

1392 tarihinde kırk dokuz yaşında Kahire'de vefat etti. Bk. Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn-i Hacer el-Askalanî, *ed-Dürrü'l-kâmine*, thk. Muhammed Abdu'l-Muîd Dan (Saydarabad/Hindistan: Daru'l-Mearif'l-Osmaniyye, 1972), 5/134; Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris ez-Ziriklî, *el-E'lam* (Beyrut: Daru'l-İlmi li'l-Melâyin, 2002), 6/60.

3 Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Mektebetu Darı't-Turas, ts.), 1/9; Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodolojisi Bakımından el-Burhân ve el-İtkân* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 139; Bilal Deliser, "el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an'ın Kaynak Değeri", *Dini Araştırmalar* 15/41 (2012), 109-135.

4 Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinden Okumak* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 11.

Zerkeşî, ulûmu'l-Kur'an'ın ana konularını kırk yedi başlık altında ele almış her birini "nev'" olarak isimlendirmiştir. Nev' diye isimlendirdiği bu bölümlerin büyük bir kısmı Arap dili, grameri, belagati, edebiyatı, ifade yöntemleri ve edebî sanatlarıyla bağlantılıdır. Çünkü o, Kur'an'ın anlam inceliklerinin sağlıklı bir şekilde anlaşılmasının, dilinin barındırdığı belagat ve edebî sanatların kavranmasına bağlı olduğunu düşünmüştür.⁵

el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'an, biraz önce değinildiği üzere, kendisinden sonra yapılan tüm ulûmu'l-Kur'an çalışmalarına kaynaklık ettiği, Zerkeşî'nin, kitabının gerçekleştirmek istediği asıl amaç diye belirttiği ve geniş bir şekilde ele alıp incelediği, daha detaylı çalışmalara namzet gösterdiği, hatta bu alanla ilgili yeterli donanımına sahip olmadığı halde tefsir yapmaya çalışanları eleştirdiği⁶ halde, sonradan yapılan tefsir usulü çalışmalarında her nedense Kur'an dilinin belagat ve edebiyat yönü neredeyse tamamen ihmal edilmiştir.

Bu araştırmada, kaynak tarama yöntemi kullanılacaktır. Başta *el-Burhan* olmak üzere, Zerkeşî hakkında ve Kur'an belagati alanında telif edilen klasikler ve güncel alan-yazın değerlendirilecektir. Çalışmada, *el-Burhan fi ulûmi'l-Kur'an*'ın tarihsiz Mısır/Kahire, Mektebetu Darı't-Turas tarafından basımı gerçekleştirilen, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim'in tahkikini yaptığı dört ciltlik nüshanın özellikle II. ve III. ciltleri esas alınacaktır. Konunun anlaşılması için, *el-Burhan*'da hakikat ve mecaz konusuna geçmeden önce, Arap belagatinde hakikat ve mecaz konusundan kısaca bahsetmenin uygun olacağını düşünüyoruz.

1. Kavramsal Çerçeve: Hakikat ve Mecaz

Hakikat ve mecaz, Arap dili ve belagatinde en fazla yer işgal eden temel konulardan biridir. Onun için, kısaca bu iki kavramın tanımı üzerinde durmakta fayda vardır.

Hakikat

Hakikat kelimesi sözlükte "gerçek, sabit, var ve doğru olmak, gerekmek; bir şeyi gerçekleştirmek" gibi anlamlara gelen "h - k - k" kökünden türetilmiş olup batılın zıttı, var ve gerekli olan, gerçek gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁷ "Hakk" mad-

5 Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/153-156.

6 Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/382.

7 Ebu Abdillâh el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferahîdî, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/339; el-Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b.

desini Kur'an-ı Kerim'de geçtiği formlarıyla birlikte ele alan Râgıb el-İsfahânî, bu kelimenin başlıca şu anlamlarda kullanıldığını ifade eder: Gerçekten sabit ve var olan, gereken, doğru, gerçek inanç, riya ve gösterişten arındırılmış fiil, tam olarak maksada uygun düşen söz, gerçek hayat olarak kabul edilmesi gereken Âhret, bir dilde asıl olarak hangi anlam için konulmuşsa o anlamı ifade etmek üzere kullanılan söz⁸.

Farklı ilim dallarında değişik anlamlarda kullanılan "Hakikat" kavramı Belagat ilminde de farklı şekillerde tanımlanmıştır. O farklı tanımları şu şekilde birleştirerek söylememiz mümkündür: "Dilde, ilk konulduğu asıl anlam üzere kalan, İstiare, temsil, takdim ve te'hir olmadan, hangi anlam için konulmuşsa o anlamda kullanılan sözdür."⁹ «أسد» (aslan) kelimesinin bilinen yırtıcı hayvan anlamında kullanılması gibi veya «الحمد لله علي نعمه وإحسانه» (nimet ve ihsanından dolayı Allah'a hamd olsun) sözündeki gibi.

Mecâz

Sözlükte "bir yeri yürümek suretiyle geçmek, aşmak, yol ve mesafe kat etmek" anlamındaki cevz veya cevâz kökünden masdar olan mecâz kelimesi, ıstılahta ise genellikle "arada var olan bir alakadan dolayı, asıl manasından alınıp başka bir manaya nakledilen söz" şeklinde tanımlanmıştır.¹⁰ Yani insanın bir yerden bir yere geçişi gibi, kelime de bir anlamdan başka bir anlama geçmektedir.

Bu anlamda mecâz, hakikatin parçası ve fer'î durumundadır. Hakikatle mecâzin belirleyicisi kullanımdır. Mecâz, hakikat ile aralarındaki ilgi ve ilişkiden dolayı

Ahmed, *Tehzîbu'l-Luga*, Abdulhalîm en-Neccar (b.y. Daru'l-Misriyye, ts.), 3/374; Muhammed b. Mükerrrem Cemaluddin İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, nşr. Dâru Sâdır (Beyrut: Dâru Sâdır, 1993), "hkk", 10/50.

8 Ebu'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed er-Rağıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fi Ğarîbi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan ed-Davudî (Beyrut: Daru'l-Kalem, 1991), "el-Hakika", 1/246-248.

9 Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasais* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye el-Amme li'l-Kitab, ts.), 2/244; Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvinî, *es-Sahîbî fi fikhî'l-luġa*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 197; Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeynu's-Şerif el-Cürcanî, *Kitabu't-Tarifât*, thk. Komisyon (Beyrut: Daru'l-Kutübî'l-İlmiyye, 1983), 89-90; Ebu'l-Beka el-Kefevî, *el-Külliyât* thk. Adnan Deriş - Muhammed el-Misrî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.), 362; Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs fi cevâhiri'l-kâmus* thk. Mustafa Hicâzî vd. (b.y.: Daru'l-Hidaye, ts.), 15/78.

10 Abdulkadir el-Cürçânî, *Esraru'l-Belaġa* (b.y.: Daru'l-Matbûati'l-Arabiyye, ts.) 304; Şerefu'd-Din Huseyn b. Muhammed et-Tîbî, *Kitabu't-Tibyan*, thk. Hadî Atiyye Mataru'l-Hilâl (Beyrut: Alemu'l-Kutüb, Mektebetü'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.) 217; Muhammed b. Mükerrrem Cemâluddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, nşr. Dâru Sâdır (Beyrut: Dâru Sâdır 1993), "cvz", 5/326.

ortaya çıkmıştır.¹¹ Mecâz, hakikatin mukabili olarak kullanılmaktadır. Bir kelime yahut ifade, kullanılırken, konulduğu anlamın dışında başka bir anlama delâlet edip etmemesine göre hakikat veya mecaz adını alır. Meselâ cahiliye şiirinde “gün” anlamına gelen “yevm” kelimesinin çoğulu olan “eyyam” kelimesinin savaşlar manasına gelen “hurub” anlamında kullanılması gibi.

Bir söz bir açıdan hakikat, diğer açıdan ise mecaz olabilir. Meselâ “salât” kelimesi din dilinde kullanıldığında, konulduğu anlamı, “belirli erkân ve şartlarla yerine getirilen ibadetin adıdır. Kelime dinî literatürde bu anlamıyla kullanılırsa hakikat, aynı literatürde “dua” anlamında kullanılırsa mecaz olur. Aynı şekilde, salâtın sözlükte konulduğu anlam “dua” olduğu için, bu anlamda kullanıldığında hakikat, bu literatürde “ibadet” mânasında kullanıldığında ise, mecaz olur¹². Belagat âlimleri mecazı şu kısımlara ayırmışlardır:¹³

Mecâz-ı Aklî

Bir fiil veya fiil anlamındaki (ism-i fail, İsm-i mef’ul, masdar, sıfat-ı müşebbehe gibi fiil manasında kullanılan) bir kelimenin, aralarında örfteki bir anlam yakınlığı sebebiyle bir tür yorumla, asıl failinin veya ilgisinin dışında birisine isnat edilmesi ile oluşan mecaza aklî mecaz denir.¹⁴ Bu mecâza, özne-yüklem irtibatına dayalı olarak aklın tasarrufuyla oluştuğundan veya anlaşıldığından dolayı aklî mecaz adı verildiği gibi isnadî, hükmî, terkibî, nisbî mecaz, isnatta mecaz, mecâzî isnat, ispatta mecaz, terkipte mecâz, cümlede mecâz, mülâbese mecâzı gibi isimler de verilmiştir.¹⁵

Aklî mecazda, başta sebebiyet olmak üzere, mücaveret, zaman, mekân, parçası olma, fâil, mef’ulu bih, masdar, gibi birçok alaka/öğe vardır.¹⁶ Bundan dolayı aklî

11 Ebû Muhammed İzzüddin Abdülazîz b. Abdisselâm ed-Dimeşkî, *el-İşarâtu ila ba’di envâi’l-mecâz*, (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1995), 18.

12 İsmail Durmuş, “Mecaz” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2003), 28/218.

13 Tibî, *Kitabu’t-Tibyan*, 217; Sa’du’d-Din et-Teftazanî, *Şerhu’l-muhtesar* (Kum: Daru’l-Hikme, 1990), 2/61-70.

14 Abdulkahir Cürcânî, *Esraru’l-belağa*, 304; Ebû Ya’kûb Yusuf b. Ebi Bekr Muhammed b. Ali es-Sekkakî, *Miftahu’l-ulum* (Beyrut: Daru’l-Kutübî’l-İlmiyye, 1987), 393.

15 Sekkakî, *Miftahu’l-Ulum*, 396-397.

16 Aklî mecazda söz konusu olan alakaların tam olarak anlaşılması için şöyle örneklendirebiliriz: Ayet-i Kerimedeki; «فَمَا رَیَحَتْ تِجَارَتُهُمْ» “onların ticareti kâr etmedi” (Bakara 2/16) cümlesinde, kâr etme «حَبَرَ» fiili ticarete isnat edilmiştir. Hâlbuki kâr eden ticaret değil, ticareti yapan kişilerdir. Çünkü ticaret kâr etmenin sebebidir. وَإِذَا ثَلِیْتُ عَلَيْهِمْ آيَاتَهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَى رَبِّهِمْ

mecâz, kelimelerde değil, cümlelerde gerçekleşir. «شَفَى الطَّبِيبُ الْمَرِيضَ» “Doktor hastayı iyileştirdi”, «كَسَى الْأَمِيرُ الْكَعْبَةَ» “halife Kâbe’ye örtüsünü giydirdi” veya «هَرَمَ الْقَائِدُ الْعَدُوَّ» “komutan düşmanı yendi” cümlelerindeki gibi¹⁷.

Mecâz-ı Lugavî

Bir kelimenin herhangi bir alakadan dolayı, aslî manasının kast edilmesine engel bir karine bulunarak, konulduğu mananın dışında bir anlamda kullanılmasıdır.¹⁸ Mecâz-ı Lugavî, istiâre ve mecâz-ı mürsel olmak üzere ikiye ayrılır.

İstiâre

Sözlükte, ödünç istemek, ödünç almak¹⁹ anlamına gelen istiareyi belâgat âlimleri, “bir kelime veya terkinin, sadece benzetme alakasıyla ve bir karineye dayalı olarak gerçek anlamı dışında kullanılması” şeklinde tarif etmişlerdir.²⁰ Meselâ «اشْتَرَوْا» «الصَّلَاةَ بِالْهُدَى» “Münafıklar hidayet karşılığında dalâleti satın aldılar” âyetinde «اشْتَرَوْا» “satın aldılar” fiili «استبدلوا» “değiştirdiler” anlamında olup istiaredir.

«يَتَوَكَّلُونَ» “Kendilerine O’nun ayetleri okunduğunda ayetler onların imanlarını artırır ve ancak Rablerine dayanıp güvenirlir.” (el-Enfâl 8/2), ayetinde arttırma «زَادَ» fiili gerçek faili olan Allah’a değil de ayetlere isnat edilmiştir. Çünkü ayetler imanın artmasına sebep olmaktadır. «يَوْمًا» “çocukların saçlarını ağartan bir gün” ayet-i kerimesinde, çocukların saçlarını ağartma fiili, gerçek failine değil, fiilin gerçekleştiği zarfa isnat edilmiştir. «فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ» “İş kesinlik kazanınca Allah’a karşı doğruluk (sadakat) gösterelelerdi muhakkak kendileri için daha hayırlı olurdu” (Muhammed 47/21) ayetinde, kesinleşmek fiili, işe isnat edilmiştir. «يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا» “onlarını elbiselerini çıkarıyor” (el-Arâf 7/27) ayetinde gerçekte Allah’a ait olan «عِزْنِي» “elbiselerini çıkarma fiili, İblis’e isnat edilmiştir. Çünkü Hz. Âdem ile Havva’nın elbiselerinin çıkarılmasının sebebi, ağacın meyvesinden yemeleridir. Onların ağacın meyvesinden yemelerinin sebebi ise, İblisin vesvese vermesi ve kendisinin onlara nasihat ettiğine yemin etmesidir. «تُؤْتِي أ كُلِّهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا» “Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir.” (İbrahim 14/25) ayetinde geçen “meyve verme” fiilinin ağaca isnadı mecazdır. Çünkü asıl meyveyi veren Allah’tır. Yine «حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا» “Savaş ağırlıklarını bırakıncaya kadar” (Muhammed 47/4) “ağırlıkları bırakma” fiilinin savaşa isnat edilmesi mecazdır. Çünkü ağırlıkları savaşçılar bırakır. Bu ayetlerin tamamında fiil, sebep veya benzeri bir alakadan dolayı gerçek failinin dışında isme isnat edildiğinden dolayı mecaz vardır. Bu tür mecaza mecaz-ı akli denilmektedir. (Ali el-Carim, Mustafa Emin, el-Belağatü’l-vadiha, thk. Muhammed Salih Musa Hüseyin (Beirut: Müessesetü’r-Risale Naşirün, 2014), 215).

17 Abdulfettah Lâşin, *el-Beyan fi dav’i esalibi’l-Kur’an* (Kahire: Daru’l-Fikri’l-Arabi, 2000), 128.

18 Şerif el-Cürçânî, *Kitabu’t-Tarifât*, 203; Ahmed b. İbrahim b. Mustafa Hâşimî, *Cevâhiru’l-Belâga fi’l-Meanî ve’l-Beyân ve’l-Bed’i* (Beirut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.) 252.

19 İbn Manzûr, “ayr”, 4/620; Zebîdî, *Tâcu’l-arûs fi cevâhiri’l-kâmus*, 8/164.

20 Abdulkahir el-Cürçânî, *Esraru’l-belağa*, 20; Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-Belâga*, 291.

Mecâz-ı Mürsel

Bir sözün, (cüz'iyet, külliyyet, sebebiyyet, müsebbebiyyet, mahalliyyet, halliyyet, ziddiyyet, mücaveret, zaman, ziyade veya hazf gibi) benzeşmenin dışındaki bir alakadan dolayı konulduğu anlamın dışında bir anlamda kullanılmasına, mecaz-ı mürsel denir.²¹

Mecaz-ı mürselde, sebebiyyet, zaman, mekân, parçası olma gibi birçok öge vardır fakat biz o konulara girmeyeceğiz. Sadece şu iki örneği zikretmekle yetineceğiz: Mesela, «وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا» “Sizin için gökten rızık indirir”²² âyetinde geçen rızıktan, onun sebebi olan yağmurun kastedilmesi gibi. Meselâ, «فَكَرَفَعِي» “boyununu salıvermek”²³ ibaresinde boyundan kastedilen, insanın kendisidir. Boyun kölenin bir parçası olduğu için, cüz'iyet alakasından dolayı insanın yerine kullanılmıştır²⁴.

2. el-Burhan'da Mecaz ve Hakikat

Zerkeşi, “fi beyanı hakikatihî ve mecazihi”, başlığı ile ele aldığı bu konuya, Allah'ın kitabının hakikatleri içerdiği konusunda bir ihtilafın olmadığını belirterek giriş yaptıktan sonra hakikatin tanımını yapmaktadır. Hakikati, içinde mecaz bulunmayan, konulduğu anlam üzere kalan her söz, diye tanımladıktan sonra hakikat anlamında olan ayetlerin, Allah'ın varlığını, birliğini, eksikliklerden münezzehe olduğunu ifade eden ve Allah'ın isimlerine ve sıfatlarına çağıran ayetler olduğunu belirterek, bunlara bazı örnekler vermektedir. Bu ayetlerden bazılarını zikretmek gerekirse şunları örnek verebiliriz:

﴿أَمْنَ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَّا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا ۗ إِنَّهُ مَعَ اللَّهِ ۗ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ﴾

“Yoksa gökleri ve yeri yaratan, size gökten su indiren kimdir? Onunla sizin bir ağacını bile bitiremeyeceğiniz güzel görünüşlü bahçeler bitirdik. Yoksa Allah ile beraber bir başka ilâh mı? Hayır, aksine onlar yoldan sapan bir topluluktur”²⁵

21 Muhammed b. Abdurrahman Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fi 'ulûmî'l-belâga*, thk. Muhammed Abdü'l-Mün'im el-Hafacî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1980), 266; Ahmed Matlub, *Mu'cemu'l-mustahati'l-be-lâğiyye ve tatavvuruha*, 595; Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 291.

22 el-Gâfir 40/13.

23 el-Beled 90/3.

24 Muhammed Ahmed Kasım, Muhyiddin Dîb, *Ulûmu'l-Luğa* (Trablus: el-Müessesetü'l-Hadise li'l-Kitab) 224.

25 en-Neml 27/60.

﴿أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الْقَلِيلِ مَا تَذَكَّرُونَ﴾

“Yahut darda kalana kendisine dua ettiği zaman icabet eden, sıkıntıyı gideren ve sizi yeryüzünün halifeleri kılan kimdir? Yoksa Allah ile beraber bir başka ilâh mı? Ne kadar da az düşünüyorsunuz.”²⁶

﴿قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ﴾

“Dedi ki: “Çürümüş dağılmış bir haldeyken bu kemikleri kim diriltecek?”²⁷

﴿أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ﴾

﴿أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ﴾

“Siz içmekte olduğunuz suyu gördünüz mü?”²⁸

﴿وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾

“Onlar sana indirilene de senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahiret (gününün geleceğini) de kesin olarak bilirler.”²⁹

Hakikati üzere olan ve içinde mecaz olmayan ayetlere örnekler verdikten sonra, hakikatle ilgili farklı şu görüşü kimseye nisbet etmeden “Kîle” (denildi) diyerek vermektedir: “Nesh edilmeyen, muhkem ayetler, müştemil (kapsamlı) ayetler, içinde takdim ve tehir olmayan ayetler de bu tür ayetlerdendir.”³⁰

Kur'an'da Mecazın Varlığı Konusundaki Görüşü

Zerkeşi, Kur'an ayetlerinin çoğunun hakikat üzere geldiğini belirttikten sonra, Kur'an'da mecaz olup olmadığı konusunda âlimler arasında ihtilaf olduğunu belirterek konuya şöyle giriş yapmaktadır: “Kur'an'da mecaz olup olmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir. Cumhur, Kur'an'da mecazın olduğu görüşündedir. Ancak, İbnu'l-Kass diye bilinen Şafîî âlimi Ahmed b. Ahmed et-Taberî (335/946), Malikî âlimlerinden Huveyzmindad (400/1009), Zahirî mezhebinin kurucusu Davud ez-Zahirî (270/883), oğlu Muhammed (297/910); Mutezilî Ebu Müslim Muham-

26 en-Neml 27/62.

27 Yâsîn 36/78.

28 el-Vâkıa 56/68.

29 el-Bakara, 2/4.

30 Zerkeşi, el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an, 2/254.

med b. Bahr el-İsfahâni (322/934) gibi âlimler Kur'an'da mecazın bulunduğunu kabul etmemektedirler.³¹

Bu âlimlere göre, konuşan kişi, meramını hakikatle ifade edemediği zaman mecaza başvurmak zorunda kalır. Bir şeyi yapmak zorunda veya mecburiyetinde kalmak ise Allah-u Teâlâ için söz konusu olamaz³².

Kur'an'da mecazın olduğuna şiddetle karşı çıkan âlimlerin başında, imam İbn-i Teymiyye (738/1328) ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevzîyye (öl. 751/1350) gelmektedir. İbn-i Teymiyye'nin mecazın Kur'an'da olduğunu kabul etmemesinin en önemli sebebi, konuya edebî bir sanat veya belagat konusu olmaktan çok, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bir akide ve tevhid konusu olarak görmesidir. O, bazı âlimlerin, her ayetin bir zahiri, bir de batını olduğu düşüncesinden hareketle, lafızlara hamledilmesi mümkün olmayan anlamlar yüklediklerini, ilgisiz yorumlar yaptıklarını düşünmektedir.³³

Zerkeşi, bu düşüncenin yanlış olduğunu, şayet Kur'an'da mecazın olmaması gerekseydi, o zaman te'kid, hazf, kıssaların tekrarı gibi hususların da olmaması gerektiğini belirtmektedir. Şayet Kur'an'da mecaz olmasaydı belagat ve edebiyat güzelliğinin yarısının gitmiş olacağını belirttikten sonra, Kur'an'ın mecazı hakkında müstakil eser yazan, el-İzz b. Abdüsselam (öl. 660/1262) gibi âlimlerin olduğunu belirtip, mecazın manasını, nereden türediğini ve çeşitlerinden bahsetmektedir.³⁴

Zerkeşi, mecaz için açık bir tanım yapmadan, mecazın iki sebepten kaynaklandığını, dolayısıyla şu şekilde ikiye ayrıldığını belirtir:

Birinci sebep: Benzerliktir. Benzerlikten kaynaklanan mecaza, mecaz-ı lugavî denir. Bu, usulcülerin alanına giren mecazdır.

İkinci sebep: İlişki ve bağlantıdır. Bir kelimeyi bir tür yorumla, aslında kendine ait olmayan bir şeye isnat etmektir. Dilciyi ilgilendiren mecaz budur. Bunun mecaz-ı akli diye isimlendirildiğini ifade eder.

31 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/272.

32 Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer Ebu'l-Âliye, *el-İdah fi ulûmi'l-belağa* (Beyrut: Daru'l-cil, ts.), 1/129.

33 Ebu'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim b. Meccüddin Abdüsselâm el-Harrânî İbn-i Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, thk. Nâsıru'd-Din el-Elbanî (Kahire: Mektebetu Enes b. Malik, 1980) 109; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâi ed-Dımeşkî el-Hanbelî İbn-i Kayyim el-Cevzîyye, *es-Savaiku'l-mürsele ale'l-Cehmiyyeti ve'l-Muattile*, thk. Ali b. ed-Dehil Allah (Riyad: Daru'l-Âsime, 1988), 286.

34 Zerkeşi, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, 2/255.

Mecaz-ı akli cümlede, mecazı lugavî kelimedede gerçekleşir dedikten sonra cümlede gerçekleşen mecaz-ı akliye Kur'an-ı Kerimden örnekler verir ve ayet-i kerimelerde mecazın nasıl gerçekleştiğini izah eder.³⁵

Meselâ, Enfâl suresinde; وَإِذَا تَلَّيْتِ وَقَلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تَلَّيْتِ ﴿١٤٠﴾ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تَلَّيْتِ ﴿١٤١﴾ عَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿١٤٢﴾ "Müminler öyle kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Kendilerine O'nun ayetleri okunduğunda ayetler onların imanlarını artırır ve ancak Rablerine dayanıp güvenirler."³⁶ buyurulmuştur. Bu ayet-i kerimede Allah'a ait olan imanı arttırma fiili âyetlere isnat edilmiştir. ³⁷ Allah'ın ayetleri, imanın artmasına sebep oldukları için, sebebiyet alakasından dolayı, arttırma fiili ayetlere isnat edilmiştir³⁸.

Aynı şekilde, Fussilet suresinde, «وَذَلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرَأَيْتُمْ» "İşte Rabbiniz hakkında beslediğiniz bu zannınız, sizi helake sürükledi."³⁹

Kasas suresindeki, «يُدْبِحُ أَبْنَاءَهُمْ وَيَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ» "onların erkek çocuklarını öldürüp kadınlarını sağ bırakıyordu"⁴⁰ âyetinde geçen öldürme ve sağ bırakma fiillerini işleyen aslında Firavun olmadığı halde ona isnat edilmiştir. Onları emreden Firavun olduğu için, onları işleyen sanki Firavundur.

A'râf suresindeki «يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا» "onlarını elbiselerini çıkarıyor"⁴¹ âyetinde gerçekte Allah'a ait olan elbiseyi çıkarma fiili, İblis'e isnat edilmiştir. Çünkü Hz. Âdem ile Havva'nın elbiselerinin çıkarılmasının sebebi, ağacın meyvesinden yemeleridir. Onların ağacın meyvesinden yemelerinin sebebi ise, onun vesvese vermesi ve kendisinin onlara nasihat ettiğine dair yemin etmesidir.

«فَمَا رِبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ» "Onların ticaretleri kâr etmedi"⁴² âyetinde kâr eden tüccar olduğu halde, fiil ticarete isnat edilmiştir. Kâr etme fiili asıl failine değil de Kâr etmenin sebebi olan ticarete isnat edilmiştir.⁴³

35 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/256.

36 el-Enfâl, 8/2.

37 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/256.

38 Abdülkahir Cürcanî, *Esraru'l-belağâ*, 386; es-Sekkakî, *Miftâhu'l-ulûm*, 397.

39 Fussilet 42/23.

40 el-Kasas 28/4.

41 el-A'râf 7/27.

42 el-Bakara 2/16.

43 Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir b. Âşur, *et-Tahrîr ve t-Tenvîr* (Tunus: ed-Daru't-Tunusiye li'n-neşr, 1984) 1/300.

Muhammed suresinde, «فَإِذَا عَزَمَ الْأَمْرُ فَلَوْ صَدَقُوا اللَّهَ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُمْ» “İş kesinlik kazanınca Allah’a karşı doğruluk (sadakat) gösterecekleri muhakkak kendileri için daha hayırlı olurdu”⁴⁴ ayetinde, kesinleşmek fiili, işe isnat edilmiştir, hâlbuki Al-i İmran sûresindeki «فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» “Bir şeye kesin karar verdiğin zaman da Allah’a güven. Allah (kendisine) güvenenleri sever”⁴⁵ ayetinden de anlaşıldığı üzere, iş kendi kendine kesinleşip kararlaşmaz, birisi tarafından kararlaştırılıp kesinleştirilir.

Müzzemmil sûresindeki, «يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا» “çocukların saçlarını ağartan bir gün”⁴⁶ ayet-i kerimesinde, çocukların saçlarını ağartma fiili, fiilin gerçekleştiği zarfa isnat edilmiştir. Mecaz-ı akli ve mecaz-ı akli olmadığı halde öyle zannedilen sözlere bazı örnekler verdikten sonra konuyu tamamen belagatçıların belagat kitaplarında anlattıkları gibi ele alıyor. Mecaz-ı akliye konu olan ifadelerin, her iki tarafının (müsned ve müsnedün ileyh) mecaz olması veya bir tarafının mecaz, bir tarafının hakikat olması açısından kısımlara ayırarak, bunların hepsine ayet-i kerimelerden örnekler veriyor.

Zerkeşi’ye göre Mecaz-ı Aklinin Kısımları

Zerkeşi’ye göre mecaz-ı akli şu üç kısma ayrılmaktadır:

1. İki tarafı da hakikat olan: «أُنْبِتَ الْمَطْرُ النَّبَاتَ» “Yağmur bitkiyi yeşertti”, örneğinde olduğu gibi. Bu örnekteki, yeşertme fiili de yağmur da zahiren hakikattir. Ancak, bu iki ifade aynı cümlede birleşince, düşünerek mecazın varlığını anlarız. Çünkü gerçekte yağmurun bitki yeşertmek gibi bir kabiliyeti söz konusu değildir, bunun da ötesinde yağmur, irade sahibi değildir. Asıl yeşertme işini gerçekleştiren, Allah Teâlâ’dır. Onun için “yeşertme” fiilinin yağmura isnadı mecazîdir.⁴⁷

Bu kısma; «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَ عَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» “Müminler öyle kimselerdir ki, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. Kendilerine O’nun ayetleri okunduğunda bu onların imanlarını artırır ve ancak Rablerine dayanıp güvenirler”⁴⁸ ayeti ile «وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا» “ve yer ağır-

44 Muhammed 47/21.

45 Âl-u İmrân 3/159.

46 el-Müzzemmil 73/17.

47 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/258.

48 el-Enfâl 8/2.

lıklarını dışarı çıkardığında⁴⁹ ayetini örnek olarak zikreder.⁵⁰ Birinci ayette, “arttırma” fiili, sebep olma bağlantısı sebebiyle “ayetlere” isnat edilmiş, ikincisinde ise, “dışarı atma” fiili mekân ilişkisi nedeniyle “yere” isnat edilmiştir. Her iki ayette de asıl fail Allah Teâlâ’dır.

2. İki tarafı da mecaz olan: Bu kısmın örneği, Bakara sûresindeki; «فَمَا رِيحَتُهَا مِمَّا رَجَعَتْهُمْ» “Onların ticaretleri kâr etmedi.”⁵¹ âyet-i kerimesidir. Bu ayette, “kazandı” fiili, “ticaret” ismine isnat edilmiştir. Hâlbuki ticaret kazanmaz. Kazanan tüccardır. Ancak “ticaret” tüccarın kazanmasının sebebi olunca, kazanmak, ticarete nisbet edilmiştir. Ayrıca bu ayette “ticaret”, gerçek anlamında kullanılmamıştır.⁵² Onun için ifadenin her iki tarafı da mecazîdir.

3. Bir tarafı mecaz, bir tarafı hakikat olan: Bu kısma da İbrahim sûresindeki; «تَوْتِي أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ يَأْتِي رَيْهَا» “Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir.”⁵³ âyetini ve «حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا» “Savaş ağırlıklarını bırakıncaya kadar”⁵⁴ ayetini örnek verir. İbrahim sûresindeki ayet üzerinde düşündüğümüz zaman, “meyve verme” fiilinin ağaca isnadı mecazdır. Çünkü asıl meyveyi veren Allah’tır.⁵⁵ Fakat ifadedeki meyve, hakikattir.

Muhammed sûresindeki ayette de “ağırlıkları bırakma” fiilinin savaşa isnat edilmesi mecazdır. Çünkü ağırlıkları savaşçılar bırakır.⁵⁶ İfadenin bir anlamda, diğer tarafında yer alan “ağırlıklar” ismi ise hakikattir. Onun için her iki ayette de ifadelerin bir tarafı (müsned veya müsnedün ileyh) hakikat, diğer tarafı ise mecazdır.

el-Burhan’da Mecaz-ı Lugavî

Zerkeşi, mecaz-ı akliyi yukarıda aktardığımız şekilde kısımlara ayırdıktan ve hepsi için ayetlerden örnekler zikrettikten sonra, Kur’an-ı Kerim’de mecaz-ı lugavînin

49 ez-Zilzâl 99/2.

50 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/258.

51 el-Bakara 2/16.

52 Ebû İshak İbrahim b. es-Seriyy b. Sehl ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. Abdü'l-Celil Çelebi (Beyrut: Alemlü'l-Kütüb, 1988), 1/92; Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf, *el-Bahrü'l-muhîr fi't-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemil (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1999), 1/119.

53 İbrahim 14/25.

54 Muhammed 47/4.

55 Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr Carullah ez-Zemaşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki ğavâmid't-tenzil* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1986), 2/553.

56 Nâsiru'd-Dîn Ebu Said Abdullah b. Ömer el-Beyzavî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Abdurrahman Meraşlı (Beyrut: Daru lhyai't-Türasi'l-Arabî, 1997), 5/120.

alaka/ilgi türlerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu ifade eder.⁵⁷ Gerçekten de mecaz-ı lügavînin iki kısmından biri olan mecaz-ı mürselin Kur'an-ı Kerim'de çokça bulunduğunu görüyoruz. Çünkü mecazı mürsel, Arapçada kelime ve ibarelere yeni anlamlar kazandırmanın veya farklı anlamları ifade etmenin yolu ve aracıdır.⁵⁸ Dolayısıyla, Arap Dili ile nazil olan Kur'an-ı Kerim'de bu mecaz türlerinin çokça bulunması, aynı zamanda Kur'an'ın i'cazının da bir delilidir.

Belagatte, mecaz-ı lügavî, daha önce de değindiğimiz gibi, iki kısma ayrılmaktadır. Eğer hakikat ile mecaz arasındaki ilgi, benzerliğin dışında bir ilgi ise, mecaz-ı mürsel, ilgi benzerlik ise istiare diye isimlendirilir. Zerkeşi, mecaz-ı mürseli tanımlamadan, belagat kitaplarında sekiz, on, on beş⁵⁹ civarında ifade edilen teşbihin dışındaki ilgi türlerini yirmi altıya kadar çıkarır ve her birine Kur'an-ı Kerim'den örnekler getirir.

Mesela, ﴿كَلَّا إِنَّهَا لَأُظَىٰ، نَزَاعَةٌ لِلشَّوَىٰ، تَدْعُو مَنْ أَدْبَرَ وَتَوَلَّىٰ وَجَمَعَ فَأَوْعَىٰ﴾ "Hayır, asla! Şüphesiz cehennem, derileri kavurup çıkaran alevli ateştir. O, (hakka) arka dönene ve (imandan) yüz çevireni; servet toplayıp yığanı kendine çağırır."⁶⁰ âyetindeki, ateşin çağırması mecazdır.⁶¹

Rum sûresindeki, «أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ» "Yoksa onlara kesin bir delil indirdik de o mu onlara ortak koşmalarını söylüyor?"⁶² âyet-i kerime "sultan" kelimesi, "delil" anlamında kullanılmıştır.⁶³ Çünkü sultan, gücüne muhalif kimseleri susturması gibi delil de bir düşünce ya da iddiaya karşı çıkarımları susturur.

Karia sûresinde, «فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ» "Artık onun anası haviyedir."⁶⁴ Kâfirlerin varacağı ve barınacağı yer olan cehennem "ana" diye isimlendirilmiştir. Burada "ana", sığınak ve barınak anlamındadır. Zira cehennem de ananın çocuğunu bağrına basıp ona sığınak ve barınak olması gibi kâfirlere barınak ve sığınak olacaktır.⁶⁵ Tabi ki, ana-

57 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/258.

58 Subhî es-Salih, *Mebahis fi ulumi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-İlmi li'l-melayin, 2000), 329.

59 Muhammed b. Abdurrahman Hatîb el-Kazvîni, *el-Îzâh fi ulûmi'l-belaga*, thk. Muhammed Abdül-Mün'im el-Hafacî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1980), 233-239.

60 el-Meâric, 70/15-18.

61 Beyzavî, *Envâru't-tenzil*, 5/245.

62 er-Rûm 30/35.

63 Beyzavî, *Envâru't-Tenzil*, 4/207; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8/391.

64 el-Kâria 101/9.

65 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 10/533.

nın çocuğuna sığınak olmasıyla, cehennemın kâfirlere sığınak olması arasında çok önemli bir mahiyet farklılığı vardır. Ayet-i kerime, aynı zamanda ciddî bir tehdit içermektedir.⁶⁶

Aynı şekilde, «قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ»⁶⁷, «قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ»⁶⁸ “Kahrolsun o yalan uyduranlar”⁶⁷, “Kahrolası insan, ne kadar da nankördür.”⁶⁸ Ve «قَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنْى يُؤْفَكُونَ»⁶⁹ “Allah onları kahretsin, nasıl da saptırılıyorlar.”⁶⁹ âyetlerinde “katele/قتل” fiili, uzaklaştırsın, mağlup etsin, zelil etsin anlamında kullanılmıştır.⁷⁰ Bu ayet-i kerimelerde kendi asıl anlamlarının dışında anlamlarda kullanılan kelimelerin o kullanımları mecazîdir.⁷¹

Zerkeşî, bu girişten sonra, mecaz-ı mürselin, ilgi türlerini maddeler halinde zikrederek her birine örnekler vermektedir. Konuyu daha fazla uzatmamak için, biz de bu maddeleri aynı sıralamayla ele alıp örnek verilen ayetlerden bazılarını zikretmekle yetineceğiz.

Zerkeşî'ye göre Mecaz-ı Mürselin Alakaları (İlgileri)

Sözlükte, ilgi, ilişki ve bağlantı anlamına gelen “Alak”, Belagat İstilahında, hakiki mana ile mecazî manayı birbirine bağlayan ilgi, bağlantı, ilişki ve münasebet anlamına gelmektedir. Kelimenin hakiki anlamının dışında bir anlamda kullanılmasını sağlayan, zihnin bir kelimenin hakikî anlamından mecazî anlamına intikalini, geçişini sağlayan bağlantı ve ilişkiye alaka denilmektedir.⁷² Bir sözün kendi hakiki anlamının dışında bir anlamda kullanılması için ikisi arasında mutlaka bir ilişki ve münasebetin bulunması gerekmektedir. İkisi arasında herhangi bir münasebet olmadığı takdirde sözün mecazî anlamda kullanılması doğru olmaz.

Zerkeşî'ye göre mecaz-ı mürselin alakaları şunlardır:

1. Müsebbebiyet

Sonucun zikredilip, sebebin kastedilmesi anlamına gelir⁷³.

66 Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'an* (Beyrut: Daru's-Şuruk, 1992), 6/3961.

67 ez-Zâriyât 51/10.

68 Abese 80/17.

69 el-Münâfikûn 63/4.

70 Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/259.

71 Zemahşeri, *el-Keşşâf an Hakâiki ğavamidi't-tenzil*, 4/397, 541.

72 Ebu'l-Fadl Abbas, *İlmu'l-Beyan* 135.

73 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 153.

Allah Teâlâ, A'râf sûresinde şöyle buyuruyor:

﴿يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ الْجَنَّةِ﴾ “Ey Adem oğulları! Şeytan, anne-babanızı cennetten çıkardığı gibi sizi de sakın aldatmasın.” Bu ayette Allah, Âdemoğullarına, “sakın sizi aldatmasın” diye seslenirken, “anne-babanızı aldattığı gibi” demek yerine, “anne-babanızı çıkardığı gibi” buyurmaktadır. Çünkü cennetten çıkarılmak, aldanmadan kaynaklanan sonuçtur. Aldanmak, Cennetten çıkarılmanın özel sebebidir.⁷⁴ Eğer aldanma olmasaydı, belki de cennetten çıkarılma olmayacaktı. Bunun için Allah Teâlâ'nın, Âdemoğullarını cennetten çıkarılmanın sebebi olan aldanmaktan men etmesi, ifadeye belagat anlamı kazandırmakta ve muhatap üzerinde daha büyük etki bırakmaktadır.⁷⁵

Mü'min sûresinde, Firavunun kendisine ulaşan davete karşı olumsuz tutumundan bahsedildikten sonra, kavmiyle iman etmeleri için mücadele eden mü'min bir kişinin kavminin kendisine ve iman çağrısına karşı tutumlarına karşı hayretini şu ifadelerle dile getirirken, ﴿وَيَا قَوْمِ مَا لِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَاةِ وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ﴾ “Ey kavmim! Bu nasıl iştir; ben sizi kurtuluşa dâvet ederken, siz beni ateşe çağırıyorsunuz!”⁷⁶ “ateş” isminin “küfür” manasında kullanıldığını görüyoruz. Nitekim bir sonraki ayette, bizzat aynı mü'min kişi tarafından o şekilde açıklanıyor: ﴿تَدْعُونَنِي﴾ “beni Allah'ı inkâr etmeye ve hakkında bilgim olmayan şeyleri O'na şirk koşmaya çağırıyorsunuz.”⁷⁷ Çünkü küfrün sonucu ateştir.

Başka âyetlerde de, “ateş”, küfür⁷⁸ ve yetimlerin mallarını yeme⁷⁹ anlamlarında kullanılmıştır.

2. Sebebiyyet

Sebebin zikredilip, Sonucun kastedilmesidir⁸⁰.

Şura sûresindeki «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا» ifadesinde, “Bir kötülüğün cezası onun benzeri bir kötülüktür.”⁸¹ ve «فَمَنْ اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ»

74 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5/32.

75 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/259.

76 el-Mü'min 40/41.

77 el-Mü'min 40/42.

78 el-Bakara 2/4.

79 en-Nisâ 4/10.

80 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/252.

81 eş-Şura 42/40.

“Öyleyse kim size saldırırsa, siz de ona onun saldırdığı gibi saldırın.”⁸² âyetlerinde, ceza/karşılık, seyyie/kötülük ve i'tida/saldırma kullanılmıştır. Aslında bunlar, cezanın sebebi olan hususlardır. Yani bir şey, sebebinin adıyla isimlendirilmiştir.⁸³

Âl-i İmran sûresinde, Allah Teâlâ, kendilerinin zengin, Allah'ın ise fakir olduğunu söyleyenlerin sözlerini yazacağını ifade ederken, korumanın sebebi olan “yazma” fiilini koruma anlamında kullanmıştır. ﴿لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ مَا قَالُوا وَكُتِبَ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾ “Dediklerini ve haksız yere peygamberleri öldürdüklerini elbette yazacağız, “Yakıcı azabı tadın” diyeceğiz.”⁸⁴ Cezalandırılmaları için, dediklerinin ve yaptıklarının korunması gerekmektedir. Korunmasının yolu ise yazılmasıdır.⁸⁵

Bir şeyin, sebebinin adıyla isimlendirilmesinin en meşhur örneği Bakara suresindeki, namazın “iman” diye isimlendirilmesidir.⁸⁶ «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ» “Allah sizin imanlarınızı zayi edecek değildir.”⁸⁷ Zira kaynaklarda aktarıldığı üzere, sahabelen bazılarının, kıblenin değişmesinden önce Beytül-Makdise doğru namaz kılıp ve fat eden Müslümanların namazlarıyla ilgili duydukları endişeyi gidermek amacıyla nazil olan bu ayette “namaz” yerine, namazın sebebi ve namazın kendisinden kaynaklandığı “iman” kelimesi kullanılmıştır.⁸⁸

3. Külliyyet

Bütünün zikredilip, parçanın kastedilmesidir.⁸⁹

Bakara sûresindeki; «يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ» “Ölüm korkusuyla, gök gürlemesi yüzünden parmaklarıyla kulaklarını tıkarlar.”⁹⁰ âyet-i kerimesinde, aşırı derecede korktukları ve parmak uçlarını alışılmadık bir tarzda, parmağın tamamını kulaklarına tıkamaya çalıştıklarını belirtmek için, aslında “parmak uçları”, “parmak” diye isimlendirilmiştir.⁹¹

82 el-Bakara 2/194.

83 Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/261.

84 Âl-u İmrân 3/181.

85 Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/261.

86 Zerkeşi, *el-Burhan fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/262.

87 el-Bakara 2/143.

88 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 2/18-19.

89 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/253.

90 el-Bakara 2/19.

91 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/262.

4. Cüz'iyet

Bir bütünün parçasının ismiyle isimlendirilmesidir⁹².

Bunun en meşhur örneği, Allah Teâlâ'nın zatının, vech/yüz diye isimlendirilmesidir. Şu ayetlerde olduğu gibi: «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ» "O'ndan başka her şey fani'dir, yok olmaya mahkûmdur."⁹³ «وَوَيْتَقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» "Yalnız sonsuz büyüklük ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâkî kalacaktır."⁹⁴ Birçok âyet-i kerimede, "yüz" zat, varlığın tamamı anlamında kullanılmaktadır.⁹⁵

Zerkeşi, Allah'a izafe edilerek kullanılan vech/yüz kelimesinin tevtilinde âlimlerin ihtilaf ettiklerini, ancak "yüz" kelimesinin, mecazen zat ve varlık anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Çünkü yüz, organların en açık ve görüneni ve şeref bakımından da en üstün olanıdır. Bazı âlimler "yüz" kelimesinin "makam" anlamında olduğunu söylemişlerdir. «فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَنَّم وَجْهَ اللَّهِ» "Artık yüzlerinizi nereye çevirirseniz, Allah'ın yüzü o taraftadır."⁹⁶ Ayetinde ise, "yüz" döndüğümüz kıble anlamındadır.⁹⁷

Kur'an-ı Kerim'de en çok karşılaştığımız mecazî kelimelerden biri de Rakabe/boyun ismidir. O da vücudun tamamı anlamında kullanılmıştır.⁹⁸ Bu şekilde, cüzün külle isim olduğu pek çok isim ayet-i kerimelerde geçmektedir.

5. Lazımiyyet

Lazımın, melzumun adıyla isimlendirilmesi demektir⁹⁹.

Rûm sûresinde; «أَمْ أَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ» "Yoksa onlara kesin delil indirdik de o delil, müşrik olmalarını mı söylüyor?"¹⁰⁰ buyurularak, indirilen delilin onların şirk koştuklarına delil mi oluyor, denilmek istenirken, "söylüyor" fiili kullanılmıştır. Yani "delalet etmek", "söylemek" diye isimlendirilmiştir.

92 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/252.

93 el-Kasas 28/88.

94 er-Rahmân 55/27.

95 el-Bakara 2/144; el-Ğaşiye 88/2, 3, 8; el-Kiyâmet 75/22.

96 el-Bakara 2/115.

97 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/264.

98 el-Mücâdele 58/3; en-Nisâ 4/92.

99 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/253.

100 er-Rûm 30/35.

Çünkü delalet, konuşmanın gereklerindedir.¹⁰¹ Konuşmak, birtakım şeylere delalet eder.

6. Melzumiyyet

Melzumun, lazımın adıyla isimlendirilmesi demektir.¹⁰²

Saffât sûresindeki şu ayet-i kerimede olduğu gibi; «فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ» “Eğer tesbih edenlerden olmasaydı...”¹⁰³ Bu âyette “Namaz kılmak”, melzumu olan “tesbih” ile isimlendirilmiştir. Zira namaz kılmak, Allah’ı tesbih etmenin gereğidir.¹⁰⁴

7. Takyîd

Mukayyedin, mutlakın adıyla isimlendirilmesi demektir.¹⁰⁵

Allah Teâlâ, A'râf sûresindeki; «فَعَقَرُوا النَّاقَةَ» “sonunda dişi deveyi öldürdüler”¹⁰⁶ ayetinde, işi yapan sadece birileri olduğu halde, “deveyi öldürme” işini tüm Semud kavmine isnat etmiştir. Çünkü diğerleri de o işin yapılmasını onaylıyorlardı.¹⁰⁷

8. İtlak

Mutlakın, mukayyedin adıyla isimlendirilmesi demektir¹⁰⁸.

Allah Teâlâ, Al-u İmran sûresindeki şu ayette Ehl-i kitaba seslenirken; «تَعَالَوْا إِلَىٰ» «كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ» “Bizimle sizin aranızda ortak bir kelimeye gelin”¹⁰⁹ buyurmaktadır. Burada “Kelime” ile kastedilen, kelime-i şehadet veya kelime-i tevhittir. Birkaç kelime olmasına rağmen “kelime” denilmiştir.

101 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/269.

102 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/253.

103 es-Saffât 37/143.

104 Beyzavî, *Envâru't-Tenzil*, 5/18; Zeccâc, *Meani'l-Kur'an*, 4/313.

105 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/253.

106 el-A'râf, 7/77.

107 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 5/95.

108 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/253.

109 Âl-u İmrân 3/64.

9. Hususiyet

Özel olanının zikredilip genel olanın kastedilmesi demektir¹¹⁰.

Allah Teâlâ, birçok âyet-i kerimede Hz. Peygamber (sav)'in şahsında tüm insanlara veya Müslümanlara hitap etmiştir. Ahzâb sûresindeki şu ayette bu türdendir: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ﴾ "Ey Peygamber! Allah'tan kork, kâfirlere ve münafıklara itaat etme."¹¹¹ Hz. Peygamber'in şahsında tüm Müslümanlara hitap edilmiştir.¹¹²

10. Umumiyet

Genel olanın zikredilip, özel olanın kastedilmesidir¹¹³.

Şura sûresindeki meleklerin müminler için istiğfarda bulduklarından söz edilirken, "yeryüzündekiler" ifadesi kullanılmıştır: «وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ» "ve yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler."¹¹⁴ Melekler, müminler için istiğfarda bulunmaktadır. Mü'min-kafir herkes için istiğfarda bulunmaları mümkün değildir.¹¹⁵ Çünkü şu ayetin ifadesiyle, kâfirlere meleklerin laneti vardır: "Allah'ın, meleklerin ve tüm insanları laneti onların üzerindedir."¹¹⁶ Başka bir ayet-i kerimede açıkça meleklerin müminler için istiğfarda buldukları belirtilmiştir: "ve iman edenler için istiğfarda bulunurlar."¹¹⁷

11. Çoğul Lafızıyla Tesniye/İkil Kastedilmesi

Tahrîm sûresinde, Hz. Peygamber'in iki hanımına hitap eden şu ayet-i kerimede, «إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا» "Eğer siz ikiniz (Peygamberin iki eşi), Allah'a tevbe ederseniz (ne güzel); çünkü kalpleriniz eğrilik gösterdi."¹¹⁸ "kalpleriniz" kelimesi çoğul getirilmiştir. Hâlbuki iki kişide iki kalp olur. Tesniye, bir anlamda çoğul kabul edildiği için, ikile çoğul lafızıyla hitap edilmiştir.¹¹⁹

110 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/254.

111 el-Ahzâb 33/1.

112 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 3/3.

113 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/254.

114 eş-Şûra 42/5.

115 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 4/394.

116 el-Bakara 2/161.

117 el-Mü'min 40/7.

118 et-Tahrîm 66/4.

119 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 10/207.

12. Eksiltme

Muzafın hazfedilip muzâfun ileyhın onun yerine konulması buna örnek olarak gösterilebilir. Saf sûresinde, havariler kendilerinden bahsederken; «نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ» “Biz Allah'ın yardımcılarımız” muzaf olan, (Allah'ın) “dini” ifadesi hazfedilmiştir.¹²⁰ Zerkeşî, hazfın şartlarının olduğunu, aslında muhakkik âlimlere göre bunun mecâz sayılmadığını ve bu konunun ileride daha geniş bir şekilde ele alınacağını belirtiyor.¹²¹

13. Ziyade

Zerkeşî, ziyade konusuna usulcülerin zikrettikleri şu ayet-i kerimeyi örnek verdikten sonra açıklamalarda bulunuyor: «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» “O'nun benzeri hiçbir şey yoktur.”¹²²

Bu ayetle ilgili nahivcilerin iki görüşü vardır:

1. Ayetteki Misl/مثل kelimesi zaidedir ve ayetin anlamı; “Onun gibi bir şey yoktur.” şeklindedir.

42. Ayetteki ke/ك harfi zaidedir. Meşhur olan görüş budur. Zira harfin zaide olduğunu söylemek, başka bir kelimenin zaide olduğunu söylemekten daha kolaydır.

İbn Cinnî (322/934) ve Sîrâfî (368/979) başta olmak üzere birçok âlim böyle olduğunu dile getirmişlerdir. Burada ke/ك zaide kabul edilmezse anlam şöyle olur: “O'nun benzerinin benzeri yoktur.” O zaman, O'nun benzerinin varlığı kabul edilmiş olur ki, bu Allah Teâlâ için söz konusu olamaz. Çünkü Allah'ın benzeri yoktur.¹²³ Ayet-i kerimelerde zait kelime olup olmadığı, Arap dilinde zait kelime kullanılıp kullanılmadığı, kullanılıyorsa neden kullanıldığı veya öyle görünen kelimelerin nasıl anlaşılması, yorumlanması ve ifade edilmesi gerektiği hususunda İslam âlimlerinin detaylı açıklamaları vardır,¹²⁴ fakat biz o detaylara girmeyeceğiz.

120 Ebu'l-Berakat Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medariku't-tenzil ve Hakaiku't-Te'vil* thk. Yusuf Ali Bedevî (Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 3/477.

121 Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, 2/274

122 eş-Şûra 42/11.

123 Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, 2/275.

124 Daha fazla bilgi için bk. ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/213; İsfahânî, *Tefsîru Râgib el-İsfahânî*, 1/16; Cemalu'd-Dîn İbn-i Hişam Abdullah b. Yusuf b. Abdullah el-Mısri, *Muğni'l-lebib* thk. Fahurî (Beyrut: Daru'l-Cil, 1991), 1/416, 428; Muvaffaku'd-Din Yaiş İbn-i Yaiş, *Şerhu'l-mufassal* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 4/423.

14. Müstakbeliyet

Bir şeyi gelecekte dönüşeceği, olacağı hal ile isimlendirmek demektir¹²⁵.

Hz. Yusuf'un kıssasında, zindan arkadaşlarından birinin rüyasını anlattığı âyet buna örnektir. «قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا» "Onlardan biri: "Ben rüyada kendimi şarap sıkıyor gördüm" dedi."¹²⁶ Aslında bu kişinin sıkıtığını gördüğü şey şarap değil, üzumdür. Fakat onu, dönüşeceği şey olan, şarap ismiyle isimlendiriyor.¹²⁷

15. Kevniyyet

Bir şeyi önceden olduğu hal ile isimlendirilmesidir¹²⁸.

Nisa sûresinde, mirastan bahsedilirken, «وَلَكُمْ بِنِفِّ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ» "Eğer eşlerinizin çocukları yoksa bıraktıkları mirasın yarısı sizindir"¹²⁹ denilmektedir. Eşler, vefat ettikten sonra artık eş olmaktan çıkarlar. Fakat ayette önceden oldukları hal olan "eş", ismiyle isimlendirilmiştir.¹³⁰

16. Mahalliyet

Bir şeyi, bulunduğu yerin adıyla isimlendirmek anlamına gelir¹³¹.

Alak sûresinde, azgınlık yapan ve Hz. Peygamber'i namaz kılmaktan alıkoymak isteyen müşrik, perçeminden tutulup cehenneme atılmakla ve zebanilerle tehdit edildikten sonra; «فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ» "O da meclisini çağırın"¹³² buyurulmaktadır. Rivayetlere göre bu şekilde kendisine meydan okunan Ebu Cehildir, meclis ile kastedilen ise, mecliste bulunan kimselerdir.¹³³

125 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/252.

126 Yusuf 12/36.

127 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhu*, 3/109; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 8/527.

128 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/254.

129 Yusuf 4/12.

130 Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/280.

131 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/254.

132 el-Alak 96/17.

133 Beyzavî, *Envâru't-Tenzîl*, 5/326; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 10/511.

17. Halliyyet

Bir yeri, orada bulunan bir şeyle isimlendirmek demektir¹³⁴.

Al-i İmran sûresinde, yüzleri ağaran insanların cennete gidecekleri haber verilirken, onların cennette bulunan rahmetin içinde oldukları müjdelenmektedir. «وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وَجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» “Yüzleri ağaranlar ise Allah’ın rahmeti içindedirler. Onlar orada sonsuza kadar kalacaklardır.”¹³⁵ Çünkü cennet, rahmetin bulunduğu yerdir.¹³⁶

18. Aliyyet

Bir şeyi, aleti ile isimlendirmek demektir¹³⁷.

Allah Teâlâ, İbrahim sûresinde, «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ» “Biz her peygamberi ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açıklasın.”¹³⁸ âyetinde, lisan kelimesini kullanmıştır. Lisan, insanın kendisiyle konuştuğu, tat aldığı ve yutmada kullandığı organdır.¹³⁹ Kur’an-ı Kerim’de bu anlamda kullanılmıştır. «أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ» “Biz ona iki göz, bir dil ve iki dudak vermedik mi?”¹⁴⁰

Yukarıda zikrettiğimiz, İbrahim suresindeki ayet-i kerimde ise, insanların meram ve isteklerini ifade ettikleri, anlaştıkları konuşma anlamında kullanılmıştır. Organımız olan dil ise, konuşmanın aleti olduğu için, konuşulan dil anlamında kullanılmıştır.¹⁴¹

19. Ziddiyet

Bir şeyi zıddıyla isimlendirmek demektir.¹⁴²

Tevbe sûresinde Allah Teâlâ, kâfir ve müşriklere yaptıkları kötülükler ve işledikleri suçlardan dolayı azapla tehdit ederken, «فَسَشِّرْهُم بِعَذَابِ الْيَمِّ» “onları acıklı bir azapla

134 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/254.

135 Âl-i İmrân, 3/107.

136 Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/282.

137 Mustafa el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-Belâga*, 1/253.

138 İbrahim 14/4.

139 Ahmed Muhtar Abdülhamid Ömer, *Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyye el-muasıra* (b.y.: Alemu'l-Kütüb, 2008), 3/2009.

140 el-Beled 90/8,9.

141 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6/408.

142 Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, *el-Fethu'r-Rabbânî*, (San'a: Mektebetü'l-Cil el-Cedid, ts.) 5/2385.

müjdele¹⁴³ buyurmaktadır. Müjdeleme, güzel haber için kullanılırken, bunların işledikleri suçların çok ve büyük olmasından dolayı daha etkileyici olması açısından, tehdit, müjde diye isimlendirilmiştir.¹⁴⁴

20. Bir Şeye Çağıranı (Gerektireni), Ondan Alıkoyanın Adıyla İsimlendirme

Bazen bir şey, başka bir şeyi gerektirir. Fakat o şey, onunla değil, aralarında ki alaka ve ilgiden dolayı, ondan alıkoyanın adıyla isimlendirilebilir. Zerkeşi, Sekkakî'nin bunu zikrettiğini ve şu ayeti örnek olarak verdiğini ifade eder: «قَالَ مَا مَنَعَكَ إِلَّا تَسْجُدَ إِذْ أَمَرْتُكَ» (Allah): “Sana emrettiğimde, seni secde etmekten alıkoyan ne oldu?” dedi.¹⁴⁵ Genellikle bu şekilde meal verilen bu ayetin meali Sekkakî'nin düşüncesine göre şöyle verilmelidir: “Seni secde etmemeye sevk eden ne oldu?” Sekkakî, menea/منع fiilinin, burada dea/دعا manasında kullanıldığını söylemektedir.¹⁴⁶ Ya da Zerkeşi'nin biraz farklı bir şekilde izah etmeye çalıştığı anlamda, “seni secde etmemenin sonucundan koruyan veya ona karşı sana cesaret veren nedir?” Bu şekilde meal verildiği zaman, buradaki, la/ل'nın zaide olduğunu söylemeye gerek kalmayacaktır.¹⁴⁷

21. Bir Kalıbın Farlı Bir Kalıbın Anlamında Kullanılması

Zerkeşi, bunun farklı şekillerinin olduğunu belirttikten sonra şöyle devam ediyor:

a. İsm-i Failin, İsm-i Mef'ul Anlamında Kullanılması¹⁴⁸

Ankebût sûresinde, Mekke ve çevresinden bahsedilirken, «أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا حَرَمًا» «Görmediler mi ki, (kendi beldelerini) güvenilir bir bölge kıldık.»¹⁴⁹ âminen/آمنًا (güvenlik veren) kelimesi, me'munen/مأمونا (güvenilir) anlamında kullanılmıştır.¹⁵⁰

143 et-Tevbe 9/34.

144 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 5/410.

145 el-A'raf 7/12.

146 Sekkakî, *Miftâhu'l-ulûm*, 367.

147 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/284.

148 Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/285.

149 el-Ankebût 29/67.

150 Bk. Ebu'l-Berakat en-Neseî, *Medâriku't-tenzil*, 2/686.

b. İsm-i Mef'ulun, İsm-i Fail Anlamında Kullanılması

Meryem sûresinde, «إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا» "Muhakkak ki Allah'ın vaadi yerine gelecektir."¹⁵¹ denilirken me'tiyen/مَأْتِيًّا (gelinmiş olan) kelimesi, âtiyen/آتِيًّا (gelen) anlamında kullanılmıştır.¹⁵²

c. Feil/فَعِيل Kalıbının İsm-i Mef'ul Anlamında Kullanılması

Bakara sûresinde, «وَكَانَ الْكَافِرُ عَلَىٰ رَبِّهِ ظَهِيرًا» "kâfir, Rabbi tarafından kendisine sırt çevrilen kişidir."¹⁵³ zahîr/ظهير, mezhûr/مظهور anlamında kullanılmıştır.¹⁵⁴

d. Mastarın, Fuûl/فُعُول Kalıbında Getirilmesi

İnsan sûresinde, başkalarına iyilikte bulunan insanların, kendilerine iyilik yaptıkları, yedirdikleri kimselere söyledikleri, «لَا نُبِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا» "Sizden bir karşılık ve teşekkür istemiyoruz."¹⁵⁵ İfadesindeki, şükûran/شُكُور kelimesi, aslında şeker/شكر'nin masdarı değildir. Şeker/شكر'nin masdarı, şükran/شُكْر'dır.¹⁵⁶

e. İsm-i Failin veya İsm-i Mef'ulun Masdar Yerine Kullanılması

Kıyametin mutlaka gerçekleşeceğini ifade eden, «لَيْسَ لَوْفَعَتِهَا كَاذِبَةٌ» "Onun gerçekleşmesini yalanlamak söz konusu değildir."¹⁵⁷ âyetinde geçen kazibe/كاذبة, tekzîb/تكذيب (yalanlama) anlamındadır.¹⁵⁸

Kalem suresindeki, «بِأَيِّكُمْ الْمَفْتُونُ» "Hanginizde fitne bulunduğunu (bileceksiniz)"¹⁵⁹ meftun/مفتون ism-i Mef'ulu, fitne anlamındadır.¹⁶⁰

151 Meryem 19/61.

152 Muhammed Seyyid Tantavî, *et-Tefsîru'l-vasîf li'l-Kur'ani'l-Kerim* (Kahire: Daru'n-Nahdatı Mısra li't-tabaati, 1998), 9/52.

153 el-Furkân 25/55.

154 Beyzavî, *Envâru't-tenzîl*, 5/326.

155 el-İnsan 76/9.

156 Beyzavî, *Envâru't-tenzîl*, 5/270.

157 el-Vâkıa 57/2.

158 Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, 5/107; Neseî, *Medâriku't-tenzîl*, 3/419.

159 el-Kalem 68/6.

160 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhit*, 10/237; Ebu'l-Abbas Şihabü'd-Din es-Semin el-Halebî, *ed-Dürü'l-masûn fi Ulûmi'l-Kitabi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrat (Şam: Daru'l-Kalem, ts.), 10/401.

d. Diğer Sıfatlardan Birinin, Mastar Anlamında Kullanılması

Şuara suresinde, Hz. İbrahim'in, putlara tapanlara, Allah'tan başka tapınanlar için söylediği «فَأَنَّهُمْ عَدُوِّي» "Şüphesiz onlar benim düşmanımdır."¹⁶¹ İfadesinde, advuv/وَعَدُو kelimesinin tekil getirilmesi masdar anlamında oluşundan dolayıdır.¹⁶²

e. Mastarın, İsm-i Mef'ul Anlamında Kullanılması veya Bunun Aksı

Bakara suresindeki şu ayette (Ayetu'l-kürsî) geçen, «وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ» "Onun bilgisinden, dilediğinden başka hiçbir şeyi kavrayamazlar."¹⁶³ İlim/علم kelimesi, malum/معلوم (bilinen) anlamındadır.¹⁶⁴

f. Fail/Fاعيل Kalıbının, Çoğul Anlamda Kullanılması

Nisa suresinde, Allah ve Rasûlüne itaat edenlerin peygamberler, siddikler, şehitler ve salihlerle beraber olduklarını belirttikten sonra, «وَحَسَنَ أَوْلَئِكَ رَفِيقًا» "onlar ne güzel arkadaştır"¹⁶⁵ ifadesinde, çoğul kimselerden söz edildiği halde, Rafik/رفيق kelimesi tekil kullanılmıştır.

g. Haberî Sözü, Emir Anlamında Kullanılması

Saff suresinde, bir önceki âyette Allah Teâlâ iman edenlere, "kendilerini acıklı bir azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi?" diye sorduktan sonra, «تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ» "Allah'a ve Peygamber'ine iman edersiniz, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz"¹⁶⁶ buyurmuştur. Daha fazla te'kid ifade etmesi için emir haber formunda getirilmiştir.¹⁶⁷

h. Emir Kalıbının, Haber Anlamında Kullanılması

İnkâr edenlerin iman edenlere, kendilerine uymaları halinde, onların günahlarını taşıyacaklarını iddia ettikleri şu ifadede kullandıkları emir kalıbı, emir değil,

161 eş-Şuarâ 26/77.

162 Neseî, *Medâriku't-tenzil*, 2/567; Zerkeşi, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/287.

163 el-Bakara 2/255.

164 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 2/612.

165 en-Nisâ 6/69.

166 es-Saff 61/11.

167 Zemahşeri, *Keşşaf*, 2/476; Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn*, 6/509.

haberî anlam ifade etmektedir: «اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَلْنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ» “İnkâr edenler iman edenlere, “Yolumuza uyun da sizin günahlarınızı yüklenelim” derler.”¹⁶⁸ Linahmil/نحمل fiili, emr-i gaib dediğimiz kalıptan gelmiştir. Fakat emir manasında değildir. Anlamı, biz sizin günahlarınızı taşıyız şeklindedir.¹⁶⁹

I. Haberî Sözü, Nehiy Anlamında Kullanılması

Allah Teâlâ, yapmaları ve yapmamaları gereken hususlarda İsrâiloğullarından söz aldığını belirttiği şu ayette, onları Allah’tan başkasına ibadet etmekten nehy ederken, haberî fiil kullanmıştır: «لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ» “Allah’tan başkasına kulluk etmeyin”¹⁷⁰ La te’budune/لا تعبدون fiili, lafzen muzari anlam olarak nehydir.¹⁷¹

22. Emir Kalıbının Tehdit, Çeşitlilik ve Daha Farklı Mecâzî Anamlarda Kullanılması

Zerkeşî bu çeşit için herhangi bir örnek zikretmemiştir.

23. Fiilin, Gerçekte Faili Olmayan Birine Nispet Edilmesi

Kıyamet gününden bahseden şu ayette çocukları ihtiyarlatma fiili kıyamet gününe nispet edilmiştir: «فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا» “Peki, siz eğer inkâr ederseniz çocukları (bile) ak saçlı ihtiyarlar haline getiren bir günde kendinizi nasıl koruyacaksınız”¹⁷² Halbuki çocukları ihtiyarlatan o günün dehşetidir.¹⁷³

24. Gerçekleşmesi Yakın, Ancak Henüz Gerçekleşmemiş Bir Fiilin Kullanılması

Bakara sûresindeki şu ayette, ölüm geldiğinde vasiyet yapılmasının Müslümanlara farz kılındığı ifade edilmiştir: «كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ» “Sizden birine ölüm geldiğinde arkasında bir mal bıraksın, anne, babaya ve yakınlara iyilik üzere vasiyette bulunmak üzerinize farz

168 el-Ankebût 29/12.

169 Seyyid Tantavî, *et-Tefsîru'l-vasît*, 11/18.

170 el-Bakara 2/83

171 İbn-u Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1/172; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri'l-masûn*, 1/460.

172 el-Müzzemmil 73/17.

173 Zeccac, *Meani'l-Kur'an ve i'râbuhu*, 5/249; Beyzavî, *Envâru't-tenzil*, 5/257.

kılındı.”¹⁷⁴ Ölüm geldikten sonra vasiyet yapma imkânı olmayacağına göre, ölüm yaklaştığında, denilmek isteniyor.¹⁷⁵

Bu bağlamda en çok mecazın söz konusu olduğu şekillerden biri de fiilin, fiilin yapılmasının istenmesi anlamında kullanılmasıdır. Bu durumda fiilden önce “is-teme” fiili takdir edilmelidir. Örnek: «وَإِذَا حَكُمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ» “insanlar arasında hüküm verdiğiniz zaman adaletle hüküm vermenizi emretmektedir.”¹⁷⁶ Yani hüküm vermek istediğinizde adaletle hüküm verin.

25. Yapılmakta Olan Bir Fiilin, Devam Ettirilmesi Anlamında Emredilmesi

Bunun en güzel ve bilinen örneği, Nisa suresindeki şu ifadedir: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ...» «Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine ...iman edin.”¹⁷⁷ Yani iman etmeye devam edin, imanda sebat gösterin.¹⁷⁸

26. Müjde/مُجْدَى Mastarının, Müjdelenen, Müjde Olan Nimet Anlamında Kullanılması

Örnek: «بُشْرَاكُمْ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ» “Bugün sizin müjdeniz altından ırmaklar akan, cennetlerdir.”¹⁷⁹

A’la sûresinde, «سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى» “Yüce Rabbinin adını tesbih et”¹⁸⁰ buyrulurken, “Rabbinin adı” ifadesi ile “Rabbini” tesbih et denilmek istenmektedir.¹⁸¹

Mecazın Mecazi

Zerkeşî, mecaz-ı mürselin ilgilerini zikrettikten sonra, Belagat kitaplarında pek anlatılmayan bir mecaz türünden de bahsediyor. “Mecaz üzerinden mecaz yapmak” diye tercüme edebileceğimiz, “et-tecevvüzü ‘ani’l-mecâzi bi’l-mecâz” başlığıyla ele aldığı bu kısmı da kısaca açıkladıktan sonra Kur’an’dan örnekler vermektedir.

174 el-Bakara 2/180.

175 Beyzavî, *Envâru’l-tenzil*, 1/123.

176 en-Nisâ 4/58.

177 en-Nisâ 4/136.

178 Beyzavî, *Envâru’l-Tenzil*, 2/103; Semîn el-Halebî, *ed-Dürri’l-masûn*, 4/136.

179 el-Hadîd 57/12.

180 el-A’lâ 87/1.

181 Seyyid Tantavî, *et-Tefsîru’l-Vasîl*, 15/362.

İbnü's-seyyid'in bu mecaz türünü böyle isimlendirdiğini söyledikten sonra onun zikrettiği şu örneği veriyor: «يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوَاتِكُمْ وَرِبَشًا» "Ey Âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örten giysi ve süsleneceğiniz bir elbise indirdik".¹⁸²

Ayette indirildiği söylenen elbise, aslında bilfiil indirilmekte değildir. Fakat gökten yağmur indirilmekte, yağmurun yetiştirdiği bitkilerden de elbise üretilmektedir.¹⁸³

Sonuç

Bu çalışmada VIII. yüzyılın büyük ilim adamlarından Zerkeşî'nin, Kur'an'ın anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla, Hadis Usulü kitaplarına benzer bir Tefsir Usulü kitabı yazmak ve bunun için bir sistematik oluşturmak amacıyla telif ettiği *el-Burhan fi ulûmi'l-Kuran* kitabında hakikat ve mecaz konularını incelemeye çalıştık. Zerkeşî'nin aslında Belagat ilminin kapsamında kabul edilen Hakikat ve Mecazı nasıl ele aldığını ve Kur'an'ın anlaşılmasında bu ilmin verilerinden ne kadar faydalandığını incelemeye çalıştık.

Yaptığımız bu çalışmadan, şu sonuçlara ulaştığımızı söyleyebiliriz: hadis, fıkıh, tefsir ve bu ilimlerin usullerinde büyük bir birikime sahip olduğu gibi nahiv ve belagat alanında da güçlü bir ilim adamı olan Zerkeşî'nin ifade ettiği gibi, gerçekten Kur'an'ın anlaşılmasında Arap Dili Belagatinin büyük bir rolü vardır. Arapça, kendine özgü edebiyat, sanat, ifade biçimleri ve kalıpları olan zengin bir dildir. Arapçaya büyük bir zenginlik sağlayan bu incelikler tam bilinmeden, bu özelliklerin zirvesinde bir şaheser olan Kur'an'ın tam olarak anlaşılabilceğini zannetmek yanlış olur. Bunun için, Zerkeşî'nin bu konuya büyük önem verdiğini ve çok geniş bir açıdan ele aldığını gördük. Kitabında sadece bu iki konuya 50 sayfaya yakın yer vermiştir.

Kur'an'ın anlaşılması noktasında bu ilimlerin rolünü görmezden gelmek büyük bir yanıştır. Kur'an'ın anlaşılması gerektiği düşüncesine sahip olan kimsenin bu ilimlere vakıf olması gerekir. Arap dili ve sanatları tam olarak anlaşılmadan Arapça bir kitap olarak elimizde bulunan Kur'an da tam olarak anlaşılmaz. Bunun için Zerkeşî mecazın bütün kısımlarını anlatmış ve birçok örnekle konunun anlaşılmasını sağlamaya çalışarak aynı zamanda Kur'an'ın icâz yönlerinden birini de ortaya çıkarmıştır.

182 el-A'râf 7/26.

183 Nesefî, *Medâriku't-tenzil*, 1/562; Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'an*, 2/299.

Fakat ele aldığı konuların başlıklarını çoğu zaman sözlük ve Belagat ilmi terminolojisi açısından tam olarak tanımlamaması bir eksiklik olarak zikredilebilir. Ayrıca verdiği örneklerde de detaylı açıklamalarda bulunmamıştır. Belki de kendi dönemindeki okuyucunun buna fazla ihtiyaç duymayacağını düşündüğü için gerek görmemiş olabilir.

Fahreddin er-Râzî, Zemahşerî, Ebu Ali el-Farisî, el- Mâzinî, İbn-i Cinnî, İbn-i Hatim el-Hatimî, İmamü'l-Haremeyn, Ebu Ubeyde, Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheylî, el-Cevherî, Ebu'l-Beka el-Ukberî, İzzu'd-Din Abdülaziz b. Abdüsselam, Muvaffaku'd-Din Ahmed b. Yusuf eş-Şeybânî, İbn-i Düreyd, Ebu Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî gibi kendisinden önce geçen birçok İslam âlimlerinden ve yazdıkları eserlerden büyük ölçüde faydalanmıştır. Ancak diğer âlimlerden faydalanırken veya aktarırken hangi kitaplarından aldığını zikretmemiştir.

Zerkeşî'nin, bir belagatçı gibi, mecazın tüm kısımlarını ayrı ayrı zikrederek, her birine Kur'an'dan örnekler vermesi hem Belagat ilmindeki gücünü hem de Kur'an'a ne kadar vakıf olduğunu göstermektedir. Belagatin en karmaşık konularından biri olan mecaz konusunu hiçbir kafa karışıklığına yol açmadan anlatması ve ayetlerle örneklendirmesi konuya teorik açıdan hâkimiyetini, pratik anlamda da son derece üretken bir ilim adamı olduğunu göstermesi açısından son derece önemli bir husustur. Zerkeşî, bu teorik hâkimiyeti ve pratik üretkenliği sayesinde Kur'an ilimlerinde otorite, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kuran* kitabı da bu alanda ansiklopedik bir kaynak olma özelliğine haiz bir kitap olarak daha yazılan tüm ulûmü'l-Kur'an ve tefsir kitaplarına kaynaklık teşkil etmiştir.

Kaynakça

- Ahmed Muhtar, Abdülhamid Ömer. *Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyye el-muasra*. 4 Cilt. b.y.: Alemu'l-Kütüb, 2008.
- Ahmed b. Fâris, el-Kazvinî. *es-Sahibî fî fikhi'l-luğa*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Askalanî, İbn-i Hacer Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali. *ed-Dürrü'l-kâmine*. thk. Muhammed Abdu'l Muîd Dan. 6 Cilt. Saydarabad/Hindistan: Daru'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1972.
- Bekiroğlu, Harun. *Tefsir Metodolojisi Bakımından el-Burhân ve el-İtkân*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Bezvavî, Nasîru'd-Din Ebu Said Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl*. thk. Abdurrahman Meraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1997.
- Cürcânî, Abdulkadir. *Esraru'l-Belağa*. b.y.: Daru'l-Matbûati'l-Arabiyye, ts.
- Deliser, Bilal. "el-Burhan fî Ulûmi'l- Kur'an'ın Kaynak Değeri". *Dini Araştırmalar* 15/41 (2012), 109-135.

- Ebü Hayyân, Muhammed b. Yusuf. *el-Bahru'l muhît fi'l-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemil. 10 Cilt, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1999.
- el-Ferahîdî, Ebu Abdillâh el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim. *Kitabu'l-Ayn*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. 8 Cilt, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Hâşimî, Ahmed b. İbrahim b. Mustafa. *Cevâhiru'l-belâga fi'l-Meânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- İbn Âşur, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tahir. *et-Tahrîr ve t-Tenvîr*; 30 Cilt, Tunus: ed-Daru t-Tunusiye li n-neşr, 1984.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Hasais*. 3 Cilt, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısrıyye el-Amme li'l-Kitab, ts.
- İbn Hişam, Cemalu'd-Din Abdullah b. Yusuf b. Abdullah el-Mısrî. *Muğni'l-Lebib*. thk. Fahurî. Beyrut: Daru'l-Cil, 1991.
- İbn Kayyim el-Cevzîyye, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüb ez-Züraf ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *es-Savaiku'l-Mürsele ale'l-Cehmiyyeti ve'l-Muattile*. thk. Alî b. ed-Dehil Allah. Riyad: Daru'l-Âsime, 1988.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdidîn Abdisselâm el-Harrânî. *Kitabu'l-îman*. thk. Nasıru'd-Din el-Elbanî. Kahire: Mektebetu Enes b. Malik, 1980.
- İbn Yaiş, Muvaffaku'd-Din Yaiş. *Şerhu'l-Mufasssal*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Atiyye, Ebü Muhammed Abdu'l-Hakk. *el-Muharraru'l-vecîz*. thk. Abdusselam Abdu's Şafî Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrem Cemâluddin. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. nşr. Dâru Sâdir. Beyrut: Dâru Sâdir, 1993.
- İsfehanî, Ebü'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed Rağîb. *Tefsîru'r-Rağîb el-İsfehanî*. thk. Hind bnt. Muhammed b. Zahid Serdar. 2 Cilt. b.y.: Camiatu Ümmü'l-Kura, 2001.
- İzzüddîn b. Abdisselâm, Ebü Muhammed Abdülazîz ed-Dimeşkî. *el-İşarâtu ila ba'di envâi'l-mecaz*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Kefevî, Ebu'l-Beka. *el-Külliyat*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.
- Kutup, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'an*. 6 Cilt. Beyrut: Daru's-Şuruk, 1992.
- Muhasibî, el-Haris b. Esed. *Fehmu'l-Kur'an ve meânîhi*. thk. Hüseyin Kuvvetlî. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1978.
- Lâşin, Abdulfettah. *el-Beyan fî dav'i esalibi'l-Kur'an*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabi, 2000.
- Nesefî, Ebu'l-Berakat Abdullah b. Ahmed. *Medâriku'l-tenzîl ve Hakâiku'l-te'vil*. thk. Yusuf Ali Bedevî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an'ı Kendi Tarihinden Okumak*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Sekkakî, Ebü Ya'kûb Yusuf b. Ebi Bekr Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-Ulum*. Beyrut: Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Semânî, Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdu'l-Cebbar. *Tefsîru'l-Kur'an*. thk. Yasir b. İbrahim - Ğuneym b. Abbas b. Ğuneym. 6 Cilt. Riyad: Daru'l-Vatan, 1998.

- Semîn el-Halebî, Ebu'l-Abbas Şihabu'd-Din. *ed-Dürrü'l-masûn fî Ulûmi'l-kitabi'l-Meknûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrat. 11 Cilt. Şam: Daru'l-Kalem, ts.
- Şerif el-Cürcanî, Ali b. Muhammed b. Ali *ez-Zeyn. Kitâbu't-Tarifât*. thk. Komisyon. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Tantavî, Muhammed Seyyid. *et-Tefsîru'l-Vasît li'l-Kur'ani'l-Kerim*. 15 Cilt. Kahire: Dâru Nahdatı Mısra li't-Tebaati, 1998.
- Teftazanî, Sa'du'd-Din. *Şerhu'l-Muhtesar*. 2 Cilt. Kum: Daru'l-Hikme, 1990.
- Tîbî, Şerefu'd-Din Huseyn b. Muhammed. *Kitabu't-Tibyan*. thk. Hadî Atiyye Mataru'l-Hilal. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, Mektebetü'n-Nahdatı'l-Arabiyye, ts.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak el-Huseynî. *Tâcu'l-arûs fî cevâhiri'l kâmus*. thk. Mustafa Hicâzî vd.. 40 Cilt. b.y.: Daru'l-Hidaye, ts.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Seriyy b. Sehl. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdu'l-Celil Çelebi. 5 Cilt. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1988.
- Zemaşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr Carullah. *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmid't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabî, 1986.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddin Muhammed b. Bahadır. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Mektebetu Darı't-Turas, ts.
- Zirikî, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris. *el-E'lam*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l İlmi li'l-Melâyîn, 2002.